

TEBLİĞLER KİTABI

22-23 EKİM 2016

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Murat ŞENTÜRK

Dr. Şefik MEMİŞ

I. ÇEKMEKÖY SEMPOZYUMU
ŞEHİR, TARİH, TOPLUM, GELECEK
TEBLİĞLER KİTABI

ISBN: 978-605-64182-6-6
İstanbul, 2017

Sempozyum Onursal Başkanı
Ahmet Poyraz / *Çekmeköy Belediye Başkanı*

Sempozyum Koordinatörü
Şahmettin Yüksel / *Çekmeköy Belediye Başkan Yardımcısı*

Sempozyum Bilim Kurulu Başkanı
Prof. Dr. İsmail Coşkun / *İstanbul Üniversitesi*

Sempozyum Bilim Kurulu Üyeleri
Prof. Dr. Korkut Tuna / *İstanbul Ticaret Üniversitesi*
Prof. Dr. Vahdettin Engin / *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Yaşar Bülbül / *İstanbul Üniversitesi*
Doç. Dr. Nihat Alayoğlu / *Medipol Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Arif Kolay / *Dumlupınar Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Fahri Solak / *Marmara Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Murat Şentürk / *İstanbul Üniversitesi*

Sempozyum Düzenleme Kurulu
Muhammed Sarı / *Çekmeköy Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürü*
Yrd. Doç. Dr. Murat Şentürk / *İstanbul Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Arif Kolay / *Dumlupınar Üniversitesi*
Salih Gebel / *Çekmeköy Belediyesi*
Deniz Binici / *Çekmeköy Belediyesi*
Dr. Şefik Memiş

Sempozyum Sekreteryası
Reyyan Beyza Büyükgümüş
Handan Mesude Memiş

Kitap Tasarım
Murat Arslan / Harun Raşid

Baskı
Güven Mücellit ve Matbaacılık
Telefon: +90 212 445 00 04

Yapım
monad
Telefon: +90 216 557 82 87
www.monadfilm.com / mail@monadfilm.com

Bu kitabının tüm yayın hakları Çekmeköy Belediyesi'ne aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. İzinsiz basılamaz ve çoğaltılamaz.

ALEMDAĞ KİLİSESİ - VAKIF CAMİ

Ergün Laflı ve Nagehan Özköylü¹

ESKİÇAĞ'DA VE BİZANS DÖNEMİ'NDE ÇEKMEKÖY

Tarih öncesi çağlarda Çekmeköy'ün yanı başındaki Şile, Dudullu ve Pendik'te ele geçirilen Paleolitik, Mezolitik, Neolitik ve Kalkolitik Dönemlerin bazı bölümlerine ve özellikle Epi-Paleolitik ile Neolitik Dönemlere ait bazı buluntular, bir geçiş bölgesi olan Çekmeköy'ün bu devirlerde kullanılmış olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Kadıköy'deki Fikirtepe, Kalamış ve son yıllarda yine Marmaray kazıları ile Maltepe-Kartal-Pendik Metro hattı kazıları sırasında ve Temenye Höyük'te ele geçen bazı tarih öncesi buluntular, Avrupa Yakası'ndaki Yarımburgaz Mağarası buluntuları ve hemen sonrası evrelerle paralellik göstermektedir.

Antik Yunan ve Roma Dönemleri'nde Çekmeköy'ün bulunduğu coğrafya büyük oranda, "Bithynia" adıyla anılan bölgenin batısını oluşturmaktadır. İ.Ö. 4. yy.'ın önemli tarihi kaynaklarından Xenophon'un Anabasis'inde Çekmeköy'ün komşu ilçesi Şile (Khilea)'nin adı geçmektedir. Hellenistik, Roma ve Erken Bizans Dönemleri'nde Çekmeköy'ün içinde bulunduğu Bithynia'nın bu kısmında büyük kentler mevcut değildir ve bölge nüfusu kırsal yerleşimlerde toplanmış olmalıdır. Antik yol güzergâhlarından etkilendiği anlaşılan bölgedeki yerleşim düzeni, kent-kırsal ilişkisine bir biçimlendirme getirmiş olabilir. İlçede bu döneme ışık tutan çok az sayıda arkeolojik veri vardır: 2014 yılında ilçenin Mehmet Akif Mahallesi, Aydın Menderes Caddesi'nde özel mülkiyete ait olan bir inşaat sahasında yapılan temel atma çalışmasında Roma ve Bizans Dönemleri'ne ait altı adet taş mimari eser ele geçmiştir.² İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilen buluntulardan ikisi Roma Dönemi'ne ait mermer postamenttir. Bu postamentler anıtsal bir mezara ya da bir çeşme binasına ait olmalıdırlar. Diğer bir eser ise Geç Antik-Erken Bizans Dönemi'ne ait Korinth

1 Prof. Dr. Ergün Laflı ve Nagehan Özköylü, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ortaçağ Arkeolojisi Anabilim Dalı Başkanlığı, e-mail: elafli@yahoo.ca; nageozkoynu@gmail.com

2 Bu buluntular henüz yayımlanmamıştır.

düzeni bir başlıktır. Bu buluntularla Çekmeköy’de daha nice arkeolojik eserler olabileceği fikri akla gelmektedir.

Bizans Dönemi’nde Çekmeköy Anadolu Yakası’daki komşu yerleşimler Üsküdar (Khrysopolis, Skoutarion),³ Beykoz (Amikos veya Amnikos), Kadıköy (Khalkedon), Bostancı (Poleatikon), Maltepe-Küçükyalı (Satyros), Sancaktepe-Samandıra (Damatris) ve Pendik (Pantikion veya Pentikion) ile Boğaziçi topoğrafyasından etkilenmiş olmalıdır. İstanbul’un Anadolu Yakası’nda Bizans Dönemi’ne ait birçok yapı tanınmaktadır. Sancaktepe-Samandıra’da Bizans İmparatorları II. Tiberios Konstantinos ve Maurikios (hüküm süreleri İ.S. 574-582) Dönemleri’nde inşa edilen bir Bizans yazlık sarayı mevcut olup, sarayın yakınlarında “Spira” ya da “Stina” adını taşıyan bir manastır inşa edilmiştir. Kalıntıları günümüze kadar ulaşan bu saray, inşa edilme amacı olan av ve dinlenme yeri olmasının yanı sıra, İstanbul’un Anadolu’ya açılan kapısı ve Anadolu’ya yapılacak olan seferler doğrultusunda güzergâh üzerinde olması nedeniyle Bizans ordusunun toplanma ve konaklama bölgesi olarak kullanılmış, Bizans imparatorları Anadolu’dan dönerken, başkent İstanbul’a girmeden evvel son gecelerini geçirdikleri yer olmuştur.⁴ Maltepe-Küçükyalı’da Bizans Dönemi’nde inşa edilen ve İslam esintileri taşıyan bir saray kalıntısı vardır; “Satyros Manastırı” olarak tanınan bu yapı İstanbul Patriği I. Ignatios (yaklaşık İ.S. 797-877) tarafından İ.S. 866-877 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Son yıllarda Kartal’ın Bizans ve Post-Bizans Dönemleri ile ilgili bilgilerimiz arkeolojik çalışmalar yolu ile artmıştır: Kartal-Dragos’ta eski Tekel alanındaki 207 parsel’de 2010 yılında başlatılan kazı çalışmalarında hamam kalıntıları, dini bir yapı kalıntısı ve işlevi henüz bilinmeyen üç ayrı mekan ortaya çıkartılmıştır. Açığa çıkan bulgularla bölgede İ.S. 4-6. yy.’lar arasında inşa edilen, ekleme, onarımlar ve düzenlemelerle İ.S. 13. yy.’a kadar süren bir Bizans Dönemi yapılaşması mevcuttur. Bizans Dönemi açısından İstanbul’un Anadolu Yakası’ndaki önemli merkezlerden biri de Anadolu Kavağı sırtlarındaki Yoros Kalesi’dir.⁵ Bu kalede arkeolojik kazılar sürmektedir. Bizans Dönemi’ne ilişkin son

3 Khrysopolis, Skoutarion ile ilgili olarak: Lafı, 2015.

4 Bu tür yapılardan İbn-i Battuta 14. yy.’da kaleme aldığı seyahatnamesindeki İstanbul bölümünde bahsetmektedir: Lafı, 2017.

5 Çekmeköy toprakları Erken Osmanlı Dönemi’nde Yoros Kalesi’nin tımar arazisi idi: Kolay, 2013, 33, altnot 59.

yıllardaki bu arkeolojik bulgular, bahsedilen kalıntıların yakınında yer alan Çekmeköy'de Bizans Dönemi'ne ait bazı bulguların var olabileceğine dair inancımızı güçlendirmektedir. Bu durumun aydınlanması için Çekmeköy'de Eskiçağ ve Bizans Dönemi'ne ilişkin arkeolojik bir kültür envanteri çalışması yapılmalıdır.

ALEMDAĞ ERMENİ KÖYÜ

Alemdağ, Çekmeköy İlçesi'nin çekirdek bölgesini oluşturan Ömerli ve Taşdelen gibi ilçenin en önemli üç parçasından biridir.⁶ Bir tepe olan Alemdağ deniz seviyesinden 442 m'lik yüksekliğiyle İstanbul'un en yüksek ikinci noktasıdır. Kocaeli Yarımadası'nda görülen iki farklı karakterdeki bitki örtüsünün sınırı bu dağdan geçer. Dağın kuzeye bakan yamaçları nemli ormanlar sahasına dahilken, güneye bakan yamaçlarında kuru ormanlar görülür.

Bizans Dönemi'nde Beykoz'dan Alemdağ'a kadar olan bütün alan ormanlarla kaplıydı ve "Meloudion" adındaki bir mevkiye Bizans İmparatoru'na ait bir av köşkü bulunmaktaydı.⁷ Alemdağ ile ilgili bilgilerimiz Osmanlı Dönemi ile artmaya başlar: Alemdağ, üzerine kaplayan orman örtüsüyle 18. yy.'dan beri bilinen ve özellikle 19. yy.'da sevilen bir mesire alanıdır.⁸ Osmanlı Dönemi'nin sonunda, 19. yy.'da bir köy olan Alemdağ'ın gerçek anlamda kuruluşu Atik Valide Sultan Vakfı ormanları ve arazilerinin işletilmesi amacıyla "baltacılık" göreviyle buraya olasılıkla Doğu Anadolu'dan getirilen Ermeniler'in dönemin padişahının fermanı ile bölgede meskun hale gelmesiyle gerçekleşmiştir. Üsküdar'da, Bahçekapı'da ve İstanbul'un başka yerlerinde bulunan cami ve imaretlerinin odun ihtiyacını karşılamak şartıyla bu bölgeye getirilen göçmenler, Osmanlı Padişahı II. Selim'in hasekisi ve Sultan III. Murat'ın annesi olan Atik Valide Sultan'a (Nûr-Banû Sultan; 1574-1583) ait Alemdağ Atik Valide Sultan Vakfı

6 Alemdağ ve kuruluşu ile ilgili olarak bkz.: Kolay, 2013, 22-23. Cumhuriyet Dönemi'nde köye "Alemdar" ismi verilmiş olsa da, bu isim 23 Aralık 2005 tarihli ve 26032 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanıp, yürürlüğe giren kararla tekrar "Alemdağ" a dönüştürülmüştür: Kolay, 2013, 23.

7 Kolay, 2013, 134.

8 1524 tarihli şerhiye sicilinde Alemdağ'ın adı geçmektedir: Kolay, 2013, 19, altnot 7. Bir mesire yeri olarak Alemdağ'ın tanımı için: Kolay, 2013, 134-135; Gedikli, 2005, 94; Şahin, 2007; Avcı, 1993; ve Kolay, 2010, 25. Öyle ki, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefat etmeden önceki en büyük arzusu, Alemdağ ormanlarında dingin bir hayat sürmektir: Kolay, 2013, 203-204.

Baltalığ'ından (bugünkü Sultançiftliği) odun kesip, kestikleri odunu kendi arabalarıyla Üsküdar ve İstanbul'un diğer semtlerine "çekmesi" ve satması şartıyla bölgeye yerleştirilmişlerdir. Ancak Osmanlı kayıtlarında "Alemdağ bitişiğindeki Ermeni Köyü" olarak geçen yerde en geç 18. yy.'ın başından beri bir köy ya da çiftlik olduğu bilinmekte ve bu köyde Ermeniler'in varlığı kayıtlarda görülmektedir.⁹ "93 Harbi" olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Alemdağ ile ilgili Osmanlı kayıtları savaş sonrasına göre farklılık gösterir. Bazı kayıtlardan yapılan çıkarımlara göre, 19. yy.'da köyde 20 ile 40 hane Ermeni aile ve bir çiftlik bulunmakta, köyün toplam nüfusu ise 100 ile 180 arasında değişmekte idi.¹⁰ 19. yy.'ın sonundan itibaren Alemdağ Ermenileri ile ilgili Osmanlı kayıtları zenginleşir ve bu kayıtlardan köydeki Ermeniler ile ilgili birçok değerli bilgilere ulaşılır.¹¹ Buna göre buradaki Ermeniler'in çoğunun Gregoryen¹² olduğu düşünülebilir. Alemdağ Ermeni Köyü sakinleri büyük çoğunlukla hatab arabacılığı, ticaret ve rençperlikle geçimlerini sağlamakta idiler.¹³ 19. yy.'ın sonuna doğru Ermeniler'in iktisadi hayatındaki zenginleşmeye paralel olarak, Ermeniler yazları geçirmek üzere Alemdağ'a gelmeye ve buralarda yazlık ev kiralamaya yönelmişlerdir.¹⁴ Bu talep ile birlikte Alemdağ Kilisesi'nin bazı odaları kiralanmış ve hatta talebin çokluğu sebebiy-

9 Çam, 2015, 8, altnot 24.

10 Kolay, 2013, 59 ve 68-70. Örneğin 1858 yılında Alemdağ'da 180 Ermeni'nin yaşadığı bilinmektedir: Anonim, 2014, 76; ve Kolay, 2013, 59-60.

11 Kolay 2013: 59-60. Bu belgelerin bir kısmı F. Gedikli tarafından da toplanmıştır: Gedikli, 2005, 96-106.

12 Hristiyan bir Hint-Avrupa halkı olan Ermeni toplumu İ.S. 301 yılında "Aydınlatıcı" ("Lusavoriç") lakabıyla anılan Aziz Gregor'un önderliğinde Hristiyanlık dinini kabul etmiştir. Yaygın bir kanıya göre dünyada Hristiyanlığı resmi olarak kabul eden ilk devlet o zamanki Ermeni Krallığı'dır. Ancak İ.S. 451 yılında Khalkedon Konsili'nde Roma Kilisesi ile Doğu kiliseleri arasında doğan doktrin farkları ve siyasi çekişmeler nedeniyle, Ermeni Kilisesi Ortodoks/Katolik dünyasıyla yolunu ayırarak, bağımsız Doğu Ortodoks kiliselerinden biri haline geldi. Batılı kaynaklarda Ermeni Ortodokslar için Ermeni Kilisesi'nin kurucusu olan Aziz Gregor'a atfen "Gregoryen" ya da "Gregoryan" terimi kullanılır; biz de bu terimi takip ediyoruz. Ermeniler'in çoğunluğu Ortodoks olan Ermeni Apostolik Kilisesi'ne mensuptur. Bunun yanı sıra 17. yy.'da ortaya çıkan Katolik Ermeni (Mihitaristler) cemaati ve az sayıda Protestan Ermeni de mevcuttur.

13 Kolay, 2013, 60, 73 ve 75.

14 Alemdağ 19. yy. İstanbul Ermeni toplumu için çok sevilen ve popüler bir mesire yeri özelliğine sahipti; hatta 19. yy. Ermeni lirik şairi ve tiyatrocı Mıgırdiç Beşiktaşlıyan (1828-1868) burası için bir şiir yazmıştır: Kolay, 2013, 226.

le Ermeni Köyü'nde bir otel açılmış olduğu bilinmektedir.¹⁵ Osmanlı ve Alman ordularından "Mareşal" rütbesi alan Prusyalı asker ve yazar Colmar von der Goltz Paşa'nın (1843-1916) 1897 tarihli "İstanbul ve Civarının Haritası"nda Alemdağ'daki Ermeni Köy'ünde padişaha ait bir köşk gösterilmiş ve Üsküdar'dan Ermeni Köy'e bir yol uzandığını belirtilmiştir. Von der Goltz'un işaret ettiği bu köşk, bugün Köyiçi Mevkii'ndeki 3252 parselde bulunan eski "av köşkü" olup,¹⁶ yakın zamanlarda İstanbul V Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararı ile "Korunması Gerekli Kültür Varlığı" olarak tescil edilerek, "Koruma Grubu II"ye dahil yapılardan biri olarak belirlenmiştir. Alemdağ bölgesinde Osmanlı padişahlarının şahsi gelir ve giderlerine ait işlere bakan Hazine-i Hassa teşkilatına ve Osmanlı paşalarına ait çiftlikler de bulunmakta idi.¹⁷ 19. yy.'ın sonunda Alemdağ güneyinde "Samancıyan Çiftliği" adı ile zengin bir Ermeni'nin çiftliğinin kayıtlarına rastlanılmaktadır.¹⁸

19. yy.'ın sonuna doğru, özellikle 1877-1878 yıllarında, Alemdağ ve civarındaki bulunan Sultançiftliği gibi köylerdeki Ermeni ve Rum nüfusun ayaklanma içerisine girerek, bölgenin asayiş ve güvenliğini tehdit eder hale gelmeleri nedeniyle,¹⁹ bu alanda bir güvenlik bölgesi oluşturmayı düşünen Osmanlı idarecileri, Batum ve Hopa'dan gelen dönemin "Laz göçmenlerinin" bu bölgeye yerleştirilmelerini uygun bulmuşlardır.²⁰ Daha sonraları Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşat'ın (1909-1918) iradesiyle Alemdağ'a köy tüzel kişiliği verilmiştir.²¹ Birinci Dünya Savaşı ile birlikte, Rum köyü olan Paşaköy'deki çeteler ile Ermeni çeteleri arasında yaşanan çatışmalar sonrasında bölgedeki nüfus büyük oranda dağılmıştır. 1918 yılında ise Alemdağ'daki Ermeni köyü Ermeniler tarafından tümüyle boşaltılır²² ve 1922 yılına

15 Gedikli, 2005, 102; ve otel ile ilgili belgeler için bkz. 103-104.

16 Alemdağ Av Köşkü dışında, Alemdağ'da ünlü bir de kasır vardı: Kolay, 2013, 174. Osmanlı sultanları Alemdağ'ı ve severler ve buraya rağbet ederlerdi: Kolay, 2013, 195-199; ve Kolay, 2010, 26.

17 Kolay, 2013, 136; ve Çam, 2015, 8, altnot 27 ve 9.

18 Kolay, 2013, 142.

19 Gedikli, 2005, 96-106. Bu konudaki belgeler ve konu ile ilgili olarak bkz.: Kolay, 2010, 93-94 ve 167 (belgeler: BOA.,Y.PRK.BŞK. 43/66 ve BOA, Y.PRK. BŞK.43/66).

20 Kolay, 2013, 113 ve 119; ve Çam, 2015, 8, altnot 25 ile 26.

21 Kolay, 2013, 22.

22 Yurttutan, 2003, 14; ve Gedikli, 2005, 95, altnot 12.

değın buraya Balkanlar'dan gelen Müslüman göçmenler yerleştirilir.²³ Ermeniler'in köyden gitmelerindeki neden, o dönemdeki Ermeni çetelerinin yasa dışı faaliyetleridir.²⁴ Köy bu dönemde önce Kartal, 1932 yılından sonra ise Üsküdar İlçesi'ne bağlanmıştır.

Alemdağ Ermeni Köyü ile ilgili en önemli somut veri bu makalenin konusu olan köy kilisesidir. Köyün özellikle Köyiçi Mevkii'nde Ermenilere ait bazı iki katlı ahşap evler mevcuttu ki bunlardan günümüze değın korunagelen örnekler mevcuttur. Alemdağ'da ayrıca bir Ermeni mezarlığı mevcuttu; ancak bu mezarlığın yeri hala tespit edilememiştir. P. Tuğlacı, Dr. Vahram Torkomyan'ın, "Alemdağ'ndaki Surp Nişan Kilisesi'nde papazlık görevinde bulunmuş olan "Mikael" adında bir kişinin orada ölüp gömüldüğünü" belirttiğini aktarır.²⁵ Mezarlık ile ilgili bunun dışında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Alemdağ'da ayrıca bugün kayıp olan iki ayazmanın varlığından bahsedilmektedir.²⁶

ALEMDAĞ SURP NIŞAN GREGORYEN KİLİSESİ-VAKIF CAMİ

Ermeniler yan yana gelip, küçük bir topluluk oluşturdukları an, ilk yaptıkları iş bir kilise ve ihtiyaç duydukları diğer binaları inşa etmektir. Ermeni toplulukların bu geleneğine Batı Anadolu'daki 19. yy. Ermeni topluluklarında sıkça rastlanır.²⁷ Bu gelenek Ermeni cemaati tarafından hem Alemdağ'da, hem de Kartal'da aynı şekilde uygulanmıştır. Alemdağ Ermeni Köyü'nde 19. yy.'ın ilk yarısında inşa edilmiş kilisenin ismi Türkçe'de "Kutsal Alamet" anlamına gelen "Surp Nişan"dır (Ermenice "Սուրբ Նշան"; res. 1). Bu yapı 20. yy.'ın başında "Vakıf Cami" adıyla cami olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ermeni kiliselerinde "Nişan" ("Նշան") ismine sıklıkla rastlanır. Anadolu'nun dört bir yanında, Ermenistan ve Gürcistan'da "Surp Nişan" kiliseleri yer alır. İ.S. 11. yy'da Sivas'ta kurulan manastırda olduğu gibi, bazı önemli manastırlara "Surp Nişan" adı verilmiştir. Ermenice'de "Nişan" aynı zamanda bir erkek çocuk ismidir. "İşaret" "iz" ya da "alamet" anlamlarına gelen Nişan, Hristiyanlık'ın doğuş, gelişme ve özellikle yayılma

23 Koçu, 1959, 592.

24 Konu ile ilgili bkz. Gedikli, 2005.

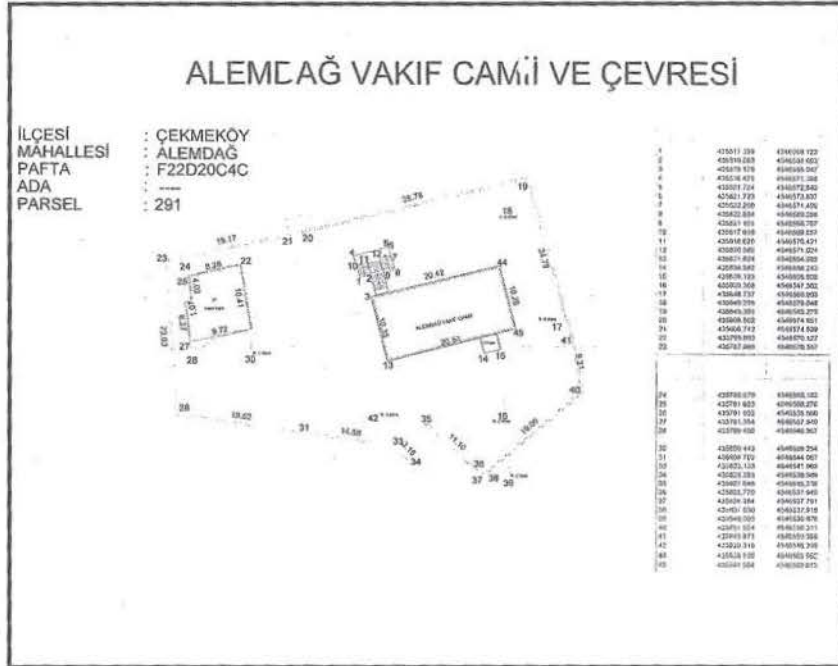
25 Tuğlacı, 1991, 92.

26 Kolay, 2013, 154.

27 Bkz. Laflı & Deveci Bozkuş, 2014; ile Laflı & Zâh, 2015.

Res. 1: Alemdağ Surp Nişan Gregoryen Kilisesi - Vakıf Camii'nin genel görüntüsü (N. Özköylü, 2016).

Res. 2: Yapının bulunduğu yer ve yakın çevresinin kadastral planı (Kaynak: Çekmeköy Belediyesi, 2016).

dönemlerinde çekilen çilelere işaret eder. “Nışan” kavramındaki bu alametin Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği haç olduğu algısı yaygındır.

Geç Osmanlı Dönemi’nde inşa edilmiş olan Alemdağ Kilisesi, Alemdağ (Merkez) Mahallesi, Köyiçi Mevkii, İlim Caddesi, 128. Sokak (Elmalı Yolu), No. 6 adresindedir. Mülkiyeti günümüzde Başbakanlık, Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne ait yapının paftası F22D.20C.4C ve parsel numarası 291 (TK 1121)’dir (res. 2). Yapının parsel alanı 2055 m² ve kendi alanı 210 m²’dir. İstanbul Ermenileri Patriği Bursalı III. İstefanos Ağavni Zakaryan (1831-1839 ve 1840-1841) döneminde, 15 Haziran 1835 tarihinde²⁸ faaliyete geçen Surp Nışan Kilisesi 19. yy.’da türlü onarımlar geçirmiştir. Kilisenin olduğu yerde 1833 tarihi öncesinde bir şapel olduğu iddia edilmektedir. 1833’de harabe halinde bulunan kilisenin 1835 tarihine kadar onarıldığından bahsedilmektedir.²⁹ Ancak bazı kaynaklarda Alemdağ Kilisesi ile Kartal’daki Surp Nışan Gregoryen Kilisesi’nin inşaat tarihleri birbirine karıştırılmaktadır. Bu da Eremya Çelebi Kömürçüyan’ın “İstanbul Tarihi” kitabının farklı yorumlarından ve yazarların birbirlerinden yanlış bilgileri sürekli olarak kopyalamalarından kaynaklanmaktadır. Bir Osmanlı Ermenisi şair, seyyah, diplomat ve tarihçisi olan Eremya Çelebi Kömürçüyan (1637-1695), “17. Yüzyılda İstanbul Tarihi” adlı eserinde,³⁰ Büyükada’nın karşısında, İzmit’e doğru Kartal Köyü’nün bulunduğunu, burada çok sayıda Ermeni’nin yaşadığını ve buradaki Ermeni cemaatinin İ.S. 16. yy.’da bir şapellerinin olduğunu yazar. Ancak Alemdağ Kilisesi’nin 1835 yılı öncesine ve 1835’deki kapsamlı onarımına ilişkin Ermeni yazılı kaynakları mevcuttur. Kilisenin yapımı ve başka konularla ilgili olarak Osmanlı arşivlerinde yukarıda bahsedilenlerin dışında 1838 (HAT 778/36479-A), 1846 (A.DVN.162 10 10) ve 1920 tarihlerine ait (DH.EUM.AYŞ.1338.C.24 35/21) bazı belgeler de vardır.³¹

28 Tuğlacı, 1991, 92; ve Dabağyan, 2003, 266. Üsküdar-Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç Gregoryen Kilisesi de 1835 yılında inşa edilmiştir; ancak anılan kilisenin bu tarihe ait evresi ahşap idi: Tuğlacı, 1991, 169-170; ve Patacı ve Lafli, 2012, 579.

29 Tuğlacı, 1991, 92; ve Gedikli, 2005, 95. H. Evail-i Ca 1249 (16-25 Eylül 1833) tarihinde “İstanbul ve tevabii Ermeni patriğinin arzuhali üzerine müflir-i Asakir-i Hassa vezir Fevzi Ahmed Paşa’ya ve Üsküdar kadısına ve Ebniye-i Hassa müdürüne yazılan bir hükümle” kilisenin onarımına izin verilmiştir (belge: MD, 250/141/1227).

30 Kömürçüyan, 1988. Kitabın orjinal ismi „Isdambolo Badmutiun“dur ve İ.S. 1662-1684 yılları arası İstanbul’unu anlatır.

31 Kolay, 2013, 216 (belgeler: BOA, A.MKT. 18-30 ve BOA, A.DVN. 18-24).

1838 yılı sonrasındaki birçok belgeye göre Alemdağ Kilisesi çok sık tamir ve onarıma ihtiyaç duyuyordu: Dabağyan'a göre kilise 20 Temmuz 1838 tarihli irade ile verilen izin sonucunda 1838 yılında kiremit aktarılarak onarım görmüştü.³² 1844 ve 1846 tarihlerinde, olasılıkla İstanbul Ermenileri Patrikleri İstanbullu II. Asvadzadur (1841-1844) ve İstanbullu II. Madteos Çuhacıyan (1844-1848) dönemlerinde, Ermeni Piskoposu Natyos'un iki ayrı tamir ve onarım talebi bulunuyordu; buna göre kilisenin kiremitleri ve sıvası elden geçmiştir.³³ Kilise Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Ermeni militan örgütü Taşnaksutyun komitacılarının faaliyet merkezlerinden biri idi.³⁴ 80-180 kişilik nüfusunun çoğunluğunu Ermeniler'in oluşturduğu Alemdağ'daki Ermeni Köyü 1918 yılında boşaltılınca yapıya bir minare eklenerek, 1936 tarihi itibari ile Alemdağ Kilisesi "Vakıf Cami"ne dönüştürülmüştür.³⁵ Ancak caminin kendi kaynaklarında ibadete açılış tarihi olarak 01/01/1930 tarihi belirtilmektedir. 1950'li yıllardaki bilgilere göre Vakıf Cami'inde hasır ve birkaç parça kilim ve seccade ile döşenmiş, mihrabın iki kenarında iki şamdan, iki duvar gaz lambası, bir asma gaz lambası, rakkaslı bir duvar saati bulunmaktaydı; ancak bu tarihte caminin imamı yoktu.³⁶ Zamanla bakımsızlıktan ve kiliseden çevrildiği için çevre halkının "Hayırsız Cami" adıyla anıp, yapıyı ibadet için kullanmaması nedeniyle zamanla metruk hale gelen cami, 1985-1987'li yıllarda onarılıp, "Vakıf Cami" adıyla tekrar ibadete açılmıştır.

Alemdağ Kilisesi ile ilgili ilk kapsamlı bilgi, bu yapıyı bir "mescit" olarak nitelendiren tarihçi ve yazar Reşad Ekrem Koçu (1905-1975)'ya aittir. Koçu 1958-1971 yılları arasında 11 cilt olarak yayımlanan efsanevi İstanbul Ansiklopedisi'nin 1959 yılında çıkan ikinci cildinde "Alemdağ Köyü" maddesini yazmış,³⁷ aynı ansiklopedide A. Bülend Koçu tarafından ise kilisenin bir planını yayımlamıştır (**res. 3**).

Alemdağ Kilisesi'ne, 12 Aralık 2016 tarihinde vefat eden ve İstanbul Ermenileri konusunda çok sayıda eserler vermiş Pars Tuğlacı'nın "İstanbul Ermeni Kiliseleri" kitabında da genişçe yer verilmiştir.

32 Dabağyan, 2003, 266; ve Kolay, 2013, 216.

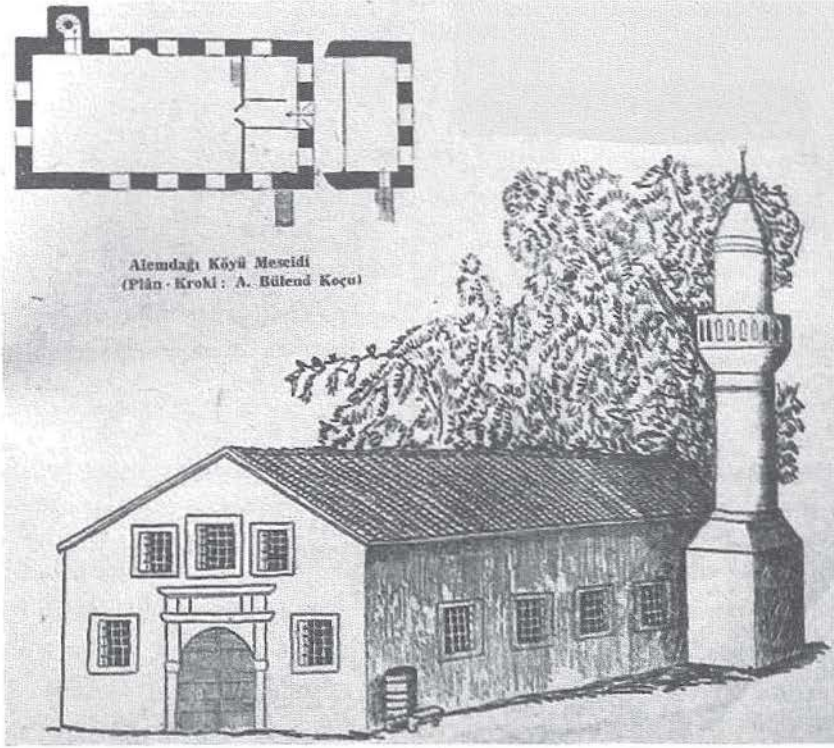
33 Dabağyan, 2003, 266; ve Kolay, 2013, 216. Bu bilgi F. Gedikli tarafından yanlışlanmaktadır: Gedikli, 2005, 95, altnot 11.

34 Kolay, 2013, 217.

35 Gedikli, 2005, 95, altnot 13.

36 Koçu, 1959, 593.

37 Koçu, 1959, 592-593.

Res. 3: A. Bülend KOÇU'ya ait 1959 tarihli Vakıf Cami çizimleri (Kaynak: Koçu 1959: 592-593).

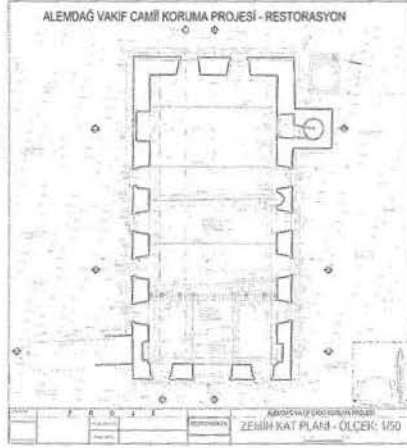
Tuğlacı'nın bu derlemesi Alemdağ Kilisesi ile ilgili en kapsamlı belgedir. Tuğlacı'nın 1985 yılında kilisede yaptığı saha çalışması ve bu sırada çektiği fotoğraflar, bugün kilisenin strüktürel düzeninin anlaşılması için önemli birer vesika değerini taşırlar. P. Tuğlacı'ya ait 1985 tarihli fotoğraftan anlaşıldığı üzere, caminin giriş kapısının üzerinde bulunan "Alemdağ Vakıf Cami" ibaresi yazılı mermer plakanın yerinde, mermer bir Ermenice inşaat yazıtı bulunmakta idi.³⁸ Bu yazıt bugün kayıptır. Aynı kapıdaki kemerin kilit taşında ise, 1985 sonrasında yapıldığı anlaşılan tuğranın altında sonradan kazınmış bir Ermeni haçı bulunmakta idi.

Alemdağ'ın tarihini yazan ve bilimsel botanik literatürüne "Alemdağ Çiğdemi"ni ekleyen İskender Yurttutan (1960-2005)'in 2003 tarihli "Alemdağ" başlıklı eserindeki 1970'lere ait bir fotoğrafta caminin minaresi iyi seçilebilmektedir.³⁹ Ayrıca Yurttutan kilisenin 1990'lı yıllarına ait olan bazı resimler yayımlamıştır.⁴⁰

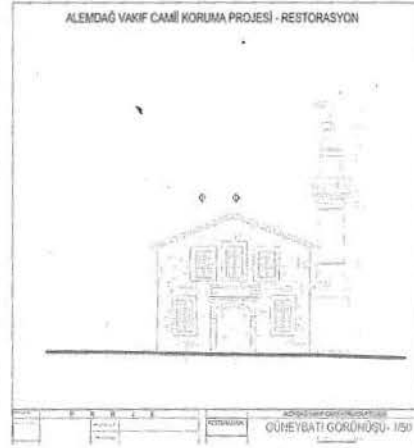
38 Tuğlacı, 1991, 91-93.

39 Yurttutan, 2003, 5.

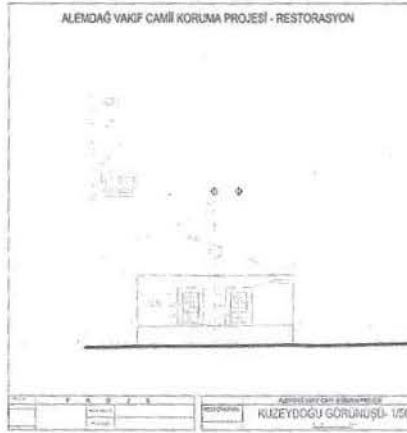
40 Yurttutan, 2003, 13.

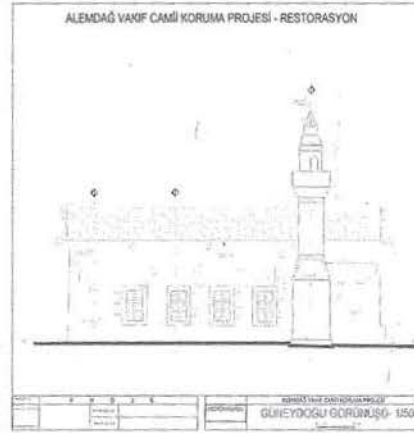
Res. 4: Yapının zemin kat planı (Kaynak: Trakya Yol Yapım A.Ş., 2016).

Res. 5: Yapının güneybatı ön cephesinin çizimi (Kaynak: Trakya Yol Yapım A.Ş., 2016).

Res. 6: Yapının kuzeydoğu arka cephesinin çizimi (Kaynak: Trakya Yol Yapım A.Ş., 2016).

Res. 7: Yapının güneydoğu yan cephesinin çizimi (Kaynak: Trakya Yol Yapım A.Ş., 2016).

Cami 2011 yılında İstanbul V Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararı⁴¹ ile Çekmeköy'deki Geç Osmanlı Dönemi'ne ait başka birkaç yapı ile birlikte "Korunması Gerekli Kültür Varlığı" olarak tescil edilmiş ve "Koruma Grubu" olarak da "birinci derece" belirlenmiştir.

Alemdağ Kilisesi A. Kolay tarafından 2013 yılındaki yayınında geniş bir şekilde tanımlanmıştır.⁴² Kilise ile ilgili en kapsamlı ve titiz çalışma ise Ağustos 2014 tarihinde T.C. Başbakanlık, Vakıflar Genel

41 Anılan Kurul'un 05/08/2011 tarih ve 3553 sayılı kararı.

42 Kolay, 2013, 216-217.

Res. 8: Yapının kuzeybatı yan cephesinin çizimi (Kaynak: Trakya Yol Yapım A.Ş., 2016).

Res. 9: Yapının önünde bulunan Geç Antik-Erken Bizans Dönemi'ne ait mermer arşitrav-friz bloğu (N. Özköylü, 2016).

Müdürlüğü, İstanbul II. Bölge Müdürlüğü adına Mimarpa Mimarlık Mühendislik İnşaat Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi tarafından “Alemdağ Vakıf Cami Koruma Projesi” başlığı ile gerçekleştirilmiştir. Bu şirketin mimarları kiliseyi son derece ayrıntılı ve bilimsel olarak incelemiş, titiz ölçümler gerçekleştirmiş, kilise çevresinde jeoradar incelemeleri yapmış, materyal analizi oluşturmuş, yapıyı kronolojik evrelerle sınıflandırmış, bilimsel bir restorasyon planlaması hazırlamış ve yaptıkları çalışmalarını kendi internet sitelerinde geniş bir şekilde yayımlamışlardır.⁴³

Yapı son olarak 2016-2017 yıllarında Başbakanlık, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü aracılığı ile Trakya Yol Yapım Anonim Şirketi tarafından kapsamlı bir restorasyon projesi kapsamında değerlendirilmiştir (**res. 4-8**).

Kilise ile ilgili elimizdeki en eski bulgu bugün caminin bahçesinde bulunan mermer bir arşitrav ve friz bloğudur (**res. 9**). Bu arşitrav kaliteli bir mermerden yontulmuş olup, matkap izlerinden ve bezemelerden anlaşıldığı üzere İ.S. 3. yy. sonu ve 4. yy.'a aittir. Üç fascialı arşitrav inci-makara (astragalus) dizisi ile süslüdür. Arşitravın son kısmında dejenere bir Lesbos kymationu mevcuttur. Üstteki friz kısmı ise “Rankenfries” şeklindedir. Bu mermer bloğun orijinalinde hangi yapıya ait olduğu ve buraya nasıl geldiği belli değildir; ancak Tuğlacı'nın

43 <<http://www.mimarpa.com/restorasyon-projeleri?lightbox=dataItem-irgeztd>> (01/01/2017).

Res. 10: Apsisin yer aldığı kuzeydoğu kısmının iç mekan görüntüsü (N. Özköylü, 2016).

1985 tarihli bir fotoğrafında bu taş kilisenin önünde gözükmektedir.⁴⁴ Bu friz bloğunun altında bir başka mermer mimari blok daha vardır.

Alemdağ Kilisesi taş ve ahşap malzemeli, ufak boyutlu bir yapıdır. Belki de Doğu Anadolu'dan gelen Ermeni ustalarca inşa edilmiştir. Plansal olarak bakıldığında kilise İstanbul'un 19. yy. Gregoryen kiliselerinde sıkça görülen Yunan haçı planına sahiptir (res. 3) ve kırma çatılıdır. Yine Ermeni kiliselerinin çoğunluğunda olduğu gibi tek nef sahiptir ve apsisi kuzeydoğu kenarındadır. Mimarpa'nın 2014 yılında kilisede yaptığı jeoradar çalışmaları sonucunda 1.25-1.5 m derinliklerde olduğu anlaşılan yapı kalıntıları arasında bir vaftizhane ve apsisin izlerine rastlanılmıştır. Ancak yapının apsis bölümünün iç mekanda fazla bir izi kalmamıştır (res. 10). Çoğu Gregoryen kilisesinde olduğu gibi, kilisenin ana girişi güneybatı cephesindedir (res. 11). Mermer bir lento ve sövelerle vurgulanmış bu kısımda, yukarıda belirtildiği üzere, bir inşaat yazıtı ile haç bulunmakta idi. Burada kullanılan mermerler devşirme olup, başka yapılardan getirilmiş olabilirler. Yapının kuzeydoğu kısa kenarındaki izlerden, sonradan düzleştirilip, iptal edilen, ancak orijinalinde dışa doğru çıkıntı yapan bir apsisi olduğu rahatlıkla söylenebilir (res. 12). Alemdağ Kilisesi'nin ana inşa malzemesi bir sıra moloz taş ve iki sıra tuğladır. Bu yönü ile inşa tarihi de benzeşen

44 Tuğlacı, 1991, 92.

Res. 11: Yapının güneybatı ön cephesi ve giriş (N. Özköylü, 2016).

Üsküdar-Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç Gregoryen Kilisesi'ni andırır. Kilisenin duvarları genel olarak irili ufaklı kaba, yerel kireçtaşı ile örülmüştür; ancak yapının ana girişinin bulunduğu güneybatı cephesinin köşe taşlarının örgüsü diğerlerinden farklıdır; köşeler için daha büyük boyutlu düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Yapının güneybatı köşesinde bir merdiven ve giriş bulunur; bu yan cephedeki üst kat girişinin büyük kısmı bugün orijinalindeki gibi korunmuştur (res. 13).

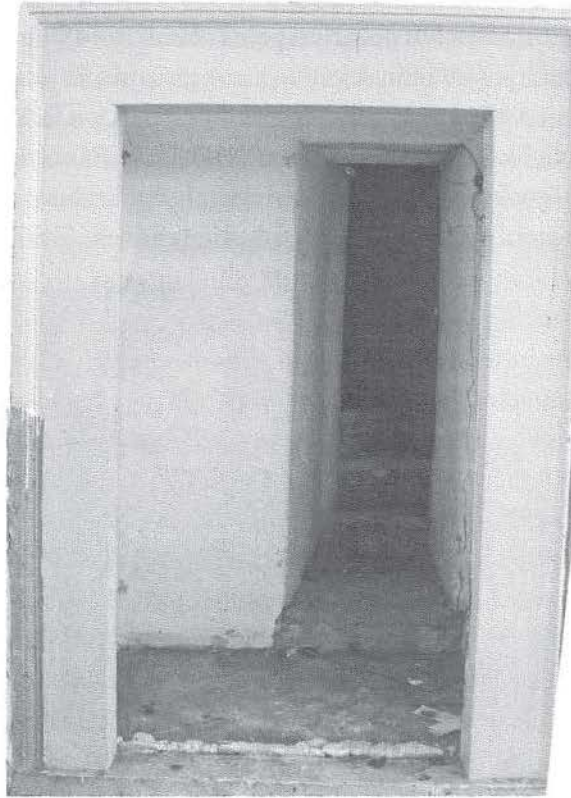
Res. 12: Yapının kuzeydoğu arka cephesi ve iptal edilen apsis kısmı (N. Özköylü, 2016).

Res. 13: Yapının kuzeybatı yan cephesi ve merdiven (N. Özköylü, 2016).

Res. 14: Yapının minaresi (N. Özköylü, 2016).

Res. 15: Minare girişi (N. Özköylü, 2016).

Res. 16: Yapının güneydoğu yan cephesi (N. Özköylü, 2016).

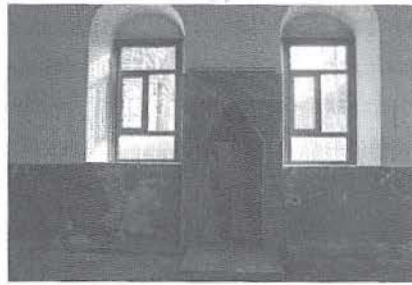

Res. 17: Yapının iç mekanından girişine bakış (N. Özköylü, 2016).

Kilise camiye çevrildiğinde minaresi kuzeydoğu köşesine eklenmiş (**res. 14**), girişi içeri verilmiş (**res. 15**) ve sonrasında da yenilenmiştir (1987). Yapıdaki cepheler genel olarak simetrik olarak düzenlenmiştir. Kilisenin güneybatı cephesinde, girişin her iki yanında birer ve üst katta yan yana üç adet olmak üzere pencere vardır. Bu durum birçok Gregoryen kilisesinde aynı cephesel plandadır. Kuzeydoğuda yer alan apsis kısmında da yine iki adet pencere vardır. Kilisenin güneydoğu ve kuzeybatı yan cephelerinde ise dörder adet demir parmaklıklı, büyük, dikdörtgen pencere bulunmaktadır (**res. 16**). Yapının bu iki yan cephesindeki pencereleri her bir kemerin ortasına denk gelecek şekilde yerleştirilmişlerdir (**res. 17**). Bu pencereler dışarıdan dikdörtgen, içeriden ise basık kemerli formdadır. Kilise, yan cephelerinde bulunan bu geniş boyutlu pencereleri sebebiyle bol ışık alabilmektedir. Yapının apsisinin üzerinde, diğer Gregoryen kiliselerinde yaygın olduğu gibi, bir adet yuvarlak pencere (“gül pencere”) mevcuttur (**res. 18**). Kilisede yine diğer Ermeni kiliselerinde görüldüğü üzere kavit ile nefi birbirinden ayıran bir parmaklık olması gerekir. Bu tür uygulamalara Beşiktaş Surp Asdvadzadzin ile Kartal Surp Nişan Gregoryen Kiliseleri’nde de

Res. 18: Yapının kuzeydoğu arka cephesindeki yuvarlak pencere (N. Özköylü, 2016).

Res. 19: Yapının mihrabı (N. Özköylü, 2016).

rastlanır. Yapının iç mekanı destek kemerleri tarafından taşınan bir to-noza sahiptir ve oldukça sadedir. Cami evresinde güneydoğu duvarına eklenen mihrabı oldukça küçüktür (**res. 19**). Yapının günümüzdeki zemin kaplama malzemesi orijinal değildir. İç mekanında neredeyse hiçbir mimari süsleme elemanı yoktur; İstanbul'daki 19. yy. Gregoryen kiliseleri bu konuda genelde oldukça sadedirler. Bugün yapının cephe duvarlarında yer yer çatlaklar görülmektedir. Kilisenin orijinalindeki çan kulesi ve bahçesi hakkında pek bir bilgi sahibi değiliz⁴⁵; ancak mutlaka bahçesinde bir kuyu yer almalıydı. Binanın dış yüzü günümüzde sarı boyalıdır; ancak eski resimlerden anlaşıldığı kadarı ile orijinalinde dış cephesine farklı bir renk uygulanmış olabilir. Yapının duvarlarında herhangi bir devşirme mimari plastik öge mevcut değildir.

Atfedildiği ismin yanında, Alemdağ Kilisesi'nin birçok açıdan en yakın benzeri Kartal Surp Nişan Gregoryen Kilisesi'dir. Kartal İlçesi, Karlıktepe Mahallesi, Soğanlık Sokak'ta bulunan, 1776 tarihinde ibadete açılmış ve 1857 yılında yeniden inşa edilmiş olan bu kilise dışında, Kartal'da 19. yy.'da Ermeni cemaatine ait Bezciyan Okulu ve bir Ermeni mezarlığı mevcuttu.⁴⁶ Kartal ve Alemdağ Ermeni cemaatleri arasındaki ilişki irdelenmemiş konulardır.

Alemdağ Kilisesi birçok açıdan çok tipik bir 19. yy. Gregoryen kilisedir. Kilisenin plan ve kesitleri ile giriş cephesine en yakın benzerleri Kartal Surp Nişan dışında, Bakırköy Dzinunt Surp Asdvadzadzi, Kuruçeşme Yerevman Surp Haç, Yeniköy Küd Dıpo Surp Asdvazazin, Beykoz Surp Nigoğayos, Kınalıada Surp Krikor Lusavoriç, Kocamustafapaşa Surp Hagop, Gedikpaşa Surp Hovhannes, Boyacıköy Surp Yeritz Mangantz ve Büyükdere Surp Hırpsimyants Gregoryen Kiliseleri'dir.

45 F. Gedikli'nin yayımladığı 19. yy.'ın sonuna ait belgelerde kilisenin avlusunda bulunan odaların üç aile tarafından kiralandığından bahsedilir: Gedikli, 2005, 100 ve sf. 104'deki belge.

46 Tuğlacı 1991, 91. F. Gedikli'ye göre tahrip edilen mezarlığa ait bazı taşlar bulunmaktadır: Gedikli 2005, 95, altnot 12.

YAPININ KRONOLOJİSİ

1. ?-1833: Kilisenin (şapel formundaki?) birinci evresi.
2. 1833-1835: Kilisenin onarılması.
3. 1835-1918: Kilisenin ikinci evresi.
4. 1918-1936: Kilisenin boşaltılması ve devşirilmesi.
5. 1936-?: Yapıya minare eklenmesi ve cami olarak kullanımı.
6. ?-1985-1987: Yapının boş kalması.
7. 1985-1987-2014: Tekrar cami olarak kullanımı.
8. 2011: Yapının “Korunması Gerekli Kültür Varlığı” olarak tescillenmesi.
9. 2014-2017: Yapının restorasyon projesi ve restorasyonun gerçekleşmesi.

SONUÇ

Alemdağ Surp Nişan Gregoryen Kilisesi, Osmanlı Dönemi İstanbul kiliselerinin günümüze kadar korunmayı başarabilmiş bir örneğidir. Vakıf Cami ise İstanbul’da örneklerine çok rastlanan kiliseden camiye devşirilmiş yapılardan biridir; ancak bu tür yapılar kentin Anadolu Yakası’nda nadirdir. Alemdağ Kilisesi Kartal’daki Gregoryen Kilisesi’nden sonra, İstanbul’un Anadolu Yakası’nda Üsküdar ve Kadıköy dışındaki 19. yy.’a ait en önemli Post-Bizans dini yapılarından birisini teşkil eder. Çekmeköy İlçesi’nin Geç Osmanlı Dönemi en önemli mimari mirası olan bu yapı daha çok tanıtılmalıdır.

NOTLAR VE TEŞEKKÜR

Makaledeki türlü yardımlarından dolayı Mustafa APAYDIN’a (İzmir) teşekkür ederiz. Makalede yer alan tüm çizimler (res. 4-8) İnşaat Mühendisi Şenol EKŞİ ve Yüksek Mimar Musa EKŞİ’ye (Trakya Yol Yapım A.Ş., İstanbul) aittir; kendilerine bu çizimleri bizimle paylaştığı ve burada yayın izni verdikleri için teşekkür ederiz. Res. 2’deki kadastral plan ise Çekmeköy Belediyesi’den temin edilmiştir. Bu plan için ve sempozyum sırası ve sonrasında türlü yardımlarından ve samimiyetinden dolayı başta Sayın Başkan Ahmet Poyraz olmak üzere Başkan Yardımcısı Şahmettin Yüksel, Müdür Muhammet Sarı ile Sayın Salih GEBEL ve Sayın Handan Mesude MEMİŞ’e teşekkürü bir borç biliriz. Ayrıca makalemizi okudukları için Yard. Doç. Dr. Arif KOLAY (Kütahya) ve Emre GÖKTEPE (İzmir)’ye teşekkür ederiz.

Makalede kullanılan kısaltmalar (alfabetik sıra ile): bkz.: bakınız; Ed.: editör; vd.: ve diğerleri; ve yy.: yüzyıl.

Makaledeki tüm fotoğraflar Nagehan ÖZKÖYLÜ'ye aittir ve Kasım 2016 tarihinde çekilmişler.

KAYNAKÇA

Anonim, (2014). Tarih Dilde Can Buluyor: Çekmeköy. – Bir Sözlü Tarih Çalışması - Çekmeköy Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü. İstanbul, Monad. <<http://www.cekmekoysempozyumu.com/Tarih-Dilde-Can-Buluyor-Bir-Sozlu-Tarih-Calismasi.pdf>> (01/01/2017).

Avcı, S. (1993). Alemdağ. İ. Tekeli vd. (Ed.), Dünden Bu Güne İstanbul Ansiklopedisi içinde (s. 183-184). Kültür Bakanlığı, Tarih Vakfı. İstanbul, Tarih Vakfı.

Çam, E. (2015). 19. Yüzyıl'da İstanbul Çiftlikleri: Hekimbaşı, Çavuşbaşı, Alemdağ Örnekleri (Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul).

Dabağyan, L. P. (2003). Türkiye Ermenileri Tarihi. İstanbul, IQ Kültür Sanat.

Gedikli, F. (2005). 1890'lardan Sonra Alemdağ ve Civarındaki Ermenilerin Bazı Faaliyetleri. Üsküdar Sempozyumu II, 12-14 Mart 2004, Bildiriler, Cilt 1 içinde (s. 93-104). Üsküdar Belediye Başkanlığı, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayın No. 16. İstanbul, Üsküdar Belediyesi.

<<http://www.uskudarsempozyumu.com/userfiles/files/2.sempozyumu%20cilt%201.pdf>> (01/01/2017).

Koçu, R. E. (1959). Alemdağ Köyü. İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 2 içinde (s. 592-593). İstanbul.

Kolay, A. (2010). Sancaktepe Tarihi. Sancaktepe Belediyesi. İstanbul, Özgün Ofset <http://www.sancaktepe.bel.tr/Files/E-dergi/Sancaktepe_Tarihi_LR.pdf> (01/01/2017).

Kolay, A. (2013). İstanbul'un Yaşam Pınarı Çekmeköy, Çekmeköy Belediyesi. İstanbul, Monad, Yıkılmazlar Matbaacılık <https://www.cekmekoy.bel.tr/isDosyalar/2016/05/02/yayinlarimiz_Obgz.pdf> (01/01/2017).

Kömürçüyan, E. Ç. (1988). İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul, (çev.: H. der Andreasyan). İstanbul, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti. (2. baskı; K. Pamukçuyan).

Lafı, E. (2015). Eskiçağ'da ve Bizans Dönemi'nde Üsküdar. Ç. Yılmaz, C. Tomar ve U. Demir (Ed.), Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII. 21-23 Kasım 2014. Bildiriler. Cilt 1 içinde (s. 81-97). Üsküdar Belediyesi. İstanbul, Üsküdar Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü.

<http://www.uskudarsempozyumu.com/userfiles/files/U%CC%88sku%CC%88dar%20Sempozyum_1.cilt_16OCAK2016.pdf> (01/01/2017).

Lafı, E. (2017). İbn-i Battuta'nın İstanbul Seyahati. Türk İslam Dünyasında Seyahatlar ve Seyahatnameler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 13-14 Ekim 2016, Konya içinde. Ankara, T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek

Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı (baskıda).

Lafli, E. & Deveci Bozkuş, Y. (2015). Some epigraphic and archaeological documents from western Anatolia during the late Ottoman period. *Post-Medieval Archaeology* 48/2, 285-310. Doi: 10.1179/0079423614Z.00000000058.

Lafli, E. & Zäh, A. (2015). Beiträge zur Kenntnis der osmanischen Kirchenarchitektur im Großraum İzmir-Smyrna (19. Jh.-1922). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 165/1, 125-154. WOS: 000357062100008.

Patacı, S. ve Lafli, E. (2012). Üsküdar Kiliseleri. S. F. Göncüoğlu (Ed.), *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII. 2-4 Kasım 2012. 1352'den Bugüne Şehir. Cilt 1 içinde* (s. 576-585). Üsküdar Belediyesi. İstanbul, Üsküdar Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Dörtbudak Yayınları. <<http://www.uskudarsempozyumu.com/userfiles/files/7.%20Sempozyum.pdf>> (01/01/2017).

Şahin, S. (2007): *Bir Tatlı Huzur Beldesi Alemdağ*. İstanbul, Alemdağ Belediyesi.

Tuğlacı, P. (1991). *İstanbul Ermeni Kiliseleri*. İstanbul, Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti.

Yurttutan, İ. (2003). *Alemdağ*. İstanbul.